

ARATÓ GYÖRGY

Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Kar
 Történelem – levéltár
 Eötvös Collegium, Történész Műhely

KERÜLETEK ÉS VÉGVIDÉK

SZEMPONTOK ÉS ADATOK A XVII. SZÁZADI DUNÁNTÚLI

KATONANEMESSÉG TÁRSADALMI MOBILITÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

Ha ránézünk a kora újkori világ térképére, rögtön szembetűnik az a hatalmas frontvonal, amely az egész Mediterráneumon és Közép-Európán áthúzódva elválasztja a keresztény Európától az Oszmán Birodalmat. Ennek a gigantikus védműrendszernek talán legfontosabb szakasza a Magyar Királyságon haladt át, és önmagát túlélve évszázadokra meghatározta egy egész nemzet társadalmi képét. Az 1570-es évekre kiépülő magyarországi végvárhálózat totálisan militarizálta a hátszág népességét, és kialakult a magyar és európai történelem egyik legsajátosabb heterogén társadalmi képződménye: a vitézlő rend. (Kétségtávolú vegyes, mégis vonzó forrásadottságai ellenére e réteg történetéről, összetételéről, alakulásának korszakairól és történeti szerepéről máig sem jelent meg monográfia.)

Varga J. János, Szakály Ferenc és Pálffy Géza alapvető kutatásai irányították rá a figyelmet arra, hogy korábban nem eléggé hangsúlyozott tényre és kutatómódszertani problémára, hogy a határvédelem két párhuzamos struktúrára alapult. Minthogy ezek földrajzilag fedték egymást, a rendi, hazai ellenőrzésű *kerületi*, ill. a központi irányítású, közvetlenül a Haditanácshoz tartozó *végvidéki* főkapitányságok hierarchiáját meg kell különböztetnünk egymástól. Létrehozásukat társadalmi érdek indokolta: a statikus végvári hálózaton kívül továbbra is szükség volt a megyék nemesi felkelésére és telekkatonaságára is. Érdekesen függ ezzel össze a vármegyei autonómia kérdése: az utóbbi évtizedben – különösen Dominkovits Péter kutatásai nyomán – nyilvánvalóvá vált, hogy a XVII. században nem beszélhetünk politikailag független vármegyéről, a megyéket a főurakhoz köthető katonai körök uralták. Az viszont kérdéses, hogy a törökkor után mi maradt társadalmi szinten ezekből a pozíciókból. Szembetűnő továbbá, hogy az egyes nagyobb rétegek határán élő, s e határokat tömeges jelenlétükkel megszilárdulni nem engedő köztes társadalmi csoportokról, e katonai körök tisztai középmezőnyéről sem összegző munka, sem elég mélyfúrás nem készült, noha ezt tömegük és szerepük indokolná. Így aztán érthető, hogy a két határvédelmi rendszert társadalmilag még sosem hasonlították össze.

Esettanulmányomban két egykorú, XVII. századi dunántúli katonatiszt, a Sopron vármegyei *Tevelő István* szolgabíró és hadnagy, illetve a Somogy-Zala megyei *Turos Miklós* kiskomáromi vajda, hadnagy és élete végén alkapitány életpályáját hasonlítom össze, bízva abban, hogy rendkívül hasonló forrásadottságaik lehetővé teszik a törökellenes határvédelmi rendszer modellértékű társadalmi jellemzését. Mielőtt rátérnék a vizsgálat alapvető szempontjaira, röviden bemutatok két „hősünket”.

Tevelő István családjának föltárható gyökerei a XIV. századig vezetnek, a Veszprém vármegyei kurialista Adásztevelre. A török hódítás előtt e Pápa környéki nemesség a XVI. század közepe után tömegesen vándorolt északra, első hullámai – köztük Tevelő apjával – a Sopron vármegyei Rábaközben telepedtek le. Tevelő István 1594 körül született, ekkortájt apja a hírhedt Fekete Béget, Nádasdy Ferencet szolgálta kardjával. Anyja nevezetes veszprémi familia sarja volt, nagyanyja középkori soproni nemzetségből származott, az ő révén a család ősbirtokhoz jutott a Rábaközben. Felesége a Moson és Sopron megyei Palonyay család egyik tagja volt, akinek révén szintén jelentős rábaközi birtokhoz jutott. Három gyermekükről tudunk: Miklósról, Éváról és Ilonáról. Tevelő István két testvérével is szorosan összetartott: Ferenc bátyjával és György öccsével való viszonyáról itt csak annyit, hogy a György által 1640-ben nyert királyi birtokadomány a család későbbi vagyonának egyik alapja volt. Tevelő István 1629 és 1637 között Sopron vármegye rábaközi főszolgabírója, ezzel párhuzamosan 1640-től a kerületi és vég-

vidéki generális címet egyszerre viselő Batthyány Ádám gróf földesúri familiájában lovashadnagyként, a nyolc szabadhadnagyság egyikének élén találkozunk vele. 1668 februárjában halt meg Németújvárott. Élettörténetének legfőbb forrásai a birtokügyi kapcsán keletkezett hiteleshelyi iratok és a zömmel a Batthyány-missilisgyűjteményben található levelei. Leszármazottai a XVIII. században Sopron vármegye jelentősebb köznemesi családjai közé tartoztak.

Turos Miklós nagyobbreszt névtelen mezővárosi parasztpolgári ősöktől származott, s családja szintén a török elől menekülve fogott fegyvert. A dél-dunántúli honvédelem legfőbb bástyája, Kanizsa esete (1600. október 20.) után húzódhattak föl Somogy megye egyetlen magyar kézen maradt végvárába, Kiskomáromba. A család 1633-ban kapott nemességet katonai érdemeiért. Maga Miklós 1591 körül, a tizenöt éves háború hajnalán született, s harmincegy-néhány éves kora óta volt királyi zsoldban Komárban. Ezt követően szívósan és céltudatosan kiépített karriert futott be, gyalogvajdából lovashadnagy lett, majd a végvár XVII. századi történetének egyik legsúlyosabb megpróbáltatása, az 1651. évi ostrom visszaverésében vállalt vezető szerepéért a király Kiskomár vicekapitányává emelte még abban az évben, így halt meg 1656 márciusában. Egyenesen, de nem túl gyorsan fölévelő pályáról van tehát szó. Jellemző, hogy gyalogvajda körülbelül ötven-, lovashadnagy ötvenhét-, vicekapitány hatvanéves fejjel lesz. Mégis azt mondhatjuk, hogy egy élet leforgása alatt kezdeti közegéhez képest igen magasra jutott, nevét továbbvivő fiái pedig már egy teljesen másik szinten érvényesültek, a szervitori és vármegyei struktúrában. Életének főbb forrásai a Batthyány-missilisek közt fennmaradt jelentései, illetve családi levéltárának meglévő töredéke. Családja a XVIII. században a vitézlő rend eltűnésével lesüllyedt, nemeslevelét 1782-ben bevonták.

Az életrajzokból kiderül, hogy bár különböző eredetű, de nagyjából azonos típusú karrierokről van szó. Mindkét személy a militarizált határmenti társadalom jellegzetes középrétegbeli típusa, olyan helyi vezető, aki egyéni egzisztenciáját a honvédelemben érdekelt nagybirtokos országos méltóság szolgálatával köti össze, és fölhasználva helyi adottságait, kapcsolatrendszerét, a közeli nagybirtokos zászlósúr tekintélyének képviselőjeként stabilizálja saját helyzetét is: Tevelő a hátszág birtokos nemeseként a kerületi főkapitányi rendszer és a szervitori struktúra keretein belül, míg Turos a török hódoltság és a frontvonal egyik legveszélyesebb pontján, Kiskomárom várában, a végvidéki hierarchiában. Nézzük most azokat a szempontokat, amelyekből társadalmi stratégiájuk kulcspontjait figyelhetjük meg: először családi kapcsolataikat; másodszor birtokaikat és jövedelmeiket; harmadszor függelmi viszonyaikat; negyedszer vallási, felekezeti hovatartozásukat vizsgálom; s végül ötödször egy sajátos forrásadottság – temetésükről szóló adatok – révén helyi társadalmi pozíciójukról, megítélésükről igyekszem képet adni. Részletes adatelemzésre a rendelkezésre álló keretek nem adnak módot, e munkában a sok száz forrásból kikerekedő összképet oszthatom csak meg.

Családi kapcsolataik mérlegében a régi nemes család, a Tevelőké a súlyosabb. A három megyére kiterjedő atyafisági-vérrokonsági kör bizonyos szempontból életgarancia volt. Emellett – ezzel szorosan összefüggően – létezett egy hivatali-katonai kapcsolatrendszer is, amelyben szintén otthonosan mozogtak: a Nádasdy család familiárisai által uralt megyei közéletben éppúgy megvoltak a pozícióik, mint a Batthyányak által irányított dunántúli katonai hierarchiában. Turos, bár nem voltak ilyen rokoni adottságai, nem kevésbé volt ügyes abban, ami rajta múlt: hátszági nemesasszonyt vett feleségül, s katonai pozíciója révén gyermekeit bevezette a generális körüli nemesi körökbe, így rangos házastársakat találtak maguknak. Rendkívül érdekes a Turos család Miklós halála utáni társadalmi stratégiája: a négy kicsi ágra váló familia mindegyik ága olyan pályán folytatta életét, amely a Turos Miklós számára megnyíló lehetőségek egyikének vagy másikának közvetlen folytatása volt, így a szépreményű, de nem túl gazdag örökösök nem keresztezték egymás útjait. Turos Miklós nem kívánt, vagy nem tudott teljesen kilépni a végvári egzisztenciából, fiái azonban már a szervitor nemesség életét élték. Tevelő István fia, Miklós a Turos-fiúval közel egyidőben került be apja ajánlására Batthyány gróf udvarába, majd rövidesen ő is fizetési úri lovaskatona lett. Nem lett udvari nemes ő sem, édesapja helyi katonai előjárói pozícióit olyannyira továbbvitte, hogy fiát és unokaöccsét néhány évtizeddel később Sopron megye fő kurucái közt találjuk. Mindkét felesége német nevű asszony volt, ez arra mutat, hogy a családnak addig a köznemesség keretein belül maradó házassági stratégiáját kiterjesztette a városi polgárságra vagy a grófi udvarhölgyekre.

Ha a vitézlő rend mobilitásának törvényszerűségeit keressük, elsősorban talán a nemesi-földbirtokosi életformára való törekvéssel kell foglalkoznunk. A végvárak katonasága fönntartotta a töröknek adózó történeti magyar területeken a magyar földesúri joghatóság intézményrendszerét, a kiskomáromi

seregek élén Turos hírhedt módon, személyesen is kivette részét a hódoltsági adóztatásból, birtokai zöme hódoltsági jogcím volt. Körültekintő emberként azonban a hátsorszáiban is szerzett ingatlanokat, mégpedig hihetetlen megfontoltsággal: véletlenül sem katonai fölöttese, Batthyány gróf kezéből jutott ezekhez hozzá, hanem a másik „nagy hatalom”, Nádasdy jutalmazta meg adómentes birtokkal, illetve a veszprémi püspöktől kapott a két vármegye és a püspök székhelyeként működő Sümegyen kőházat. Ezenkívül a dunántúli marhakereskedelem egyik fő mozgatója volt, s évente hatalmas pénzüsszegeket fektetett be és nyert vissza ebből a vállalkozásból. A Tevely család anyagi lehetőségei ehhez képest igen szűkek voltak. Az ősi adászteveli kúria ugyancsak kényelmetlen terep volt ekkoriban, valójában a sűrűn lakott Rábaköz volt a család hazája, ahol néhány nemesi- és egy vagy két tucat jobbágytelek és haszonvétel adta ki a helyi nemesség átlagos ingatlanvagyonát, tőkéjük pedig nem volt. Az 1640. évi királyi donáció ezeket a birtokokat egészítette ki néhány telekkel és egy romos vár részével. Az, hogy a család kezén hódolt birtok a fennmaradt források szerint sohasem volt, rámutat a végvidéki és a kerületi szervitori rendszer egyik alapvető különbségére: a honvédelem a végeken életforma, a hátsorszáiban köteleességszerűen vállalt szükség volt.

A hivatali, katonai függelem tekintetében jelentéstevő leveleikből érdemes kiindulni. Kettejük helyzete eltérő: a főúrnak – katonai parancsnokának – engedelmeskedő végvári tisztet kötik a hadi regulák, amelyek alapján posztján mindenkor felelősségre vonható, ezzel szemben a bármikor fölbontható függelmen élő, saját birtokán gazdálkodó, részben saját költségén fegyverkező köznemes olyan hangnemet is megengedhetett magának érdekei védelmében, amelyért a másikkal megrovás vagy seregszék járt volna. Természetesen mindketten elsősorban katonai főhatóságuktól, Batthyány generálistól függtek. Mégis megfigyelhetünk bizonyos jellegzetes mellékpályákat: Tevely esetében a katonai előjárói szerep egy jól határolható közigazgatási-társadalmi egység, a rábaközi járás területén politikai jellegű is volt. Úgy állt a Rábaköz patriarkális jellegű nemesi-szabadparaszti közösségének élén, hogy közben a Batthyány-féle katonai és a Nádasdy-féle megyei hierarchiában egyaránt befolyásos helyzete volt. Ezzel természetesen családja pozícióját is rendkívüli módon megerősítette, olyannyira, hogy kapcsolatai átnyúltak a szomszédos kemenesháti nemességhez is. Turos a katonai függelem mellett erős nemesi identitásának is hangot adott, ha a helyzet úgy kívánta. E két stratégián kívül még arra is futotta erejéből, hogy Nádasdy Ferenc országbíró és Széchényi György veszprémi püspök szervitori körébe is fölküzdje magát, s noha formálisan nem tekinthetjük familiárisnak, élete vége felé egyértelműen valamiféle köztes állapotba került az udvari és a katonai nemesség közt.

Felekezeti szempontból Turos a barokk úri protestantizmus egyik típusa: a reformátusságáról messze földön híres, püspöki központként is működő kiskomáromi katonaközösség oszlopos tagjaként ismerték, de az 1640-es évek végén, föltételezhetően Széchényi püspökkel való kapcsolatához köthetően katolikus hitre tért, s katolikusként halt meg. (Ennek ellenére a vár református lelkésze temette el, ami a katonaközösségek felekezeti autonómiájával kapcsolatban új kérdéseket vet föl.) A lassan ismét katolikussá váló dunántúli főúri és *bene possessionatus* elit vonzó példát kínálhatott a föltörekvő tisztnek. Tevely István nem volt ilyen mozgékony: a dunántúli lutheranizmus fő patrónusai között tartották számon, tevélegesen részt vett a főúri támogatóitól elhagyott dunántúli evangélikus egyház védelmében, sőt fiát és unokaöccsét 1680-ban Kollonich püspök és kamaraelnök emberei azzal vádolták, hogy a veszprémi, rábaközi és kemenesháti protestáns nemességet maguk mögött tudva fegyveres fölkelést szítanak a templomfoglaló céllal Győrbe hívott császári katonaság ellen. (Az összképhez hozzátartozik, hogy a Tevely család a XVIII. században már eklézsiafundátorként számontartott katolikus família volt, Turoshoz és pláne főúri patrónusaikhoz képest azonban jóval később léptek vissza a katolikus egyházba.)

Végül néhány szó gyászszertartásukról. Mindkettejük esetében fennmaradt egy-egy beszámoló végtisztességükről, ennek segítségével bepillantathatunk a két személy helyi megítélésének abba az emblematisz kifejeződésébe, amit a temetés jelent. Bár temetkezéstörténeti irodalmunk bőséges és kiváló, a vitézi temetésekről alig tudunk valamit. Kis- és köznemeseket illetően hangsúlyozni kell a temetési menetnek, a közösség megjelenésének, valamint a temetés attribútumainak – zászlók, címerek, fegyverek, castrum doloris, epitáfium, prédikáció, tor – fontosságát. Alteregóról, olyan összetett jelképi világról, amelyet erdélyi vagy magyarországi fejedelmi, főúri példákból ismerünk, a köznemesség esetében vélhetően nem beszélhetünk, két főszereplőnk esetében ilyesmirel – bár castrum doloris és epitáfium bizonyára volt – nincs adat.

Turos Miklós temetéséről fiának Batthyányhoz írt leveléből értesülünk. Eszerint vitézi dísztemetésben részesült, katonai kísérettel, zászlókkal, sípval és dobokkal kísérték ki a kiskomáromi vár temetőjé-

be. Ennek – más forrásokból is úgy látszik – legfontosabb eleme a katonaközösség kollektív részvétele, illetve a zászlók meghordozása, a síp- és a dobzó volt.

Tevelő István halálának pontos idejéről nincs forrásunk, *terminus ante quem*-je 1668. február 28. Fia, Miklós ekkor jegyezte föl, hogy mennyit költött a temetésre, a kiadási tételek a következők: prédikátoroknak és mestereknek való fizetés, szövétnek és címerek készítésére, borvásárlásra, vászon és gyolcs beszerzésére fordított pénz. A temetés napján hat rábaközi faluban harangoztak az elhunyt földesúr, katonai vezető és helyi méltóság emlékére és üdvösségéért. A költségek alapján szerénynek is nevezhető gyászszertartás rekonstruálható elemei mégis pompával megrendezett, úri temetés benyomását keltik: a gyászolók több lelkész és iskolamester által tartott prédikációt hallhattak, a szövétnek a főúri gyászmenetnek is szerves jelképe, a három forint értékű fekete vászon igényes kivitelezésű ravatalt sejtet, a többes számban szereplő címerek pedig nemcsak az elhunyt, hanem a hozzátartozók és méginkább talán a két gróf jelképes jelenlétére is utalnak. Ez a temetés külsőségeit tekintve nem annyira a közösségről, hanem inkább a családról és az elhunyt méltóságáról tanúskodik.

Ha most visszatekintünk ezekre a szempontokra, remélhetőleg alaposnak látszanak majd összegző következtetéseink is. E két jellegzetes középrétegbeli másodgenerációs nemesi-katonai vezető pályája szükségképpen kényszeres helyzetből indult, de e kényszer lehetőséget is tartogatott. Mindkét sors jellegzetesen helyi maradt, noha kapcsolataik és tehetségük meglelt volna ahhoz, hogy mások példájára az országos politika valamelyik műhelyének holdudvarába emelkedjenek, de ez láthatóan nem állt szándékukban. A különbségek legalább ilyen fontosak: jól látszik talán, hogy a végvári karrier sokkal intenzívebb a hátországinál, az oroszán torkában élő Turos kezén nagy pénzek fordultak meg, a frontvonal közelében sokirányú gyarapodási lehetőségei adódtak, s ő ezeket nemzedékekre kihatóan ki is használta (többirányú szervitori pálya, rendkívüli kereskedelmi konjunktúra, katonai karrier, felekezeti karrierizmus). Az veszélyes életmódot csak a lehetőségek maximális kihasználásával lehetett termővé változtatni, ez magyarázza Turos pályájának színességét. Ám csillogása ellenére sem volt elég ahhoz, hogy az egzisztenciáját rá, illetve számos általa biztosított lehetőségre építő család(ka)t végső soron megóvja a lesüllyedéstől. Turos a maga útját járta, de gyermekei helyett már nem dolgozhatott, ők pedig legjobb esetben is mellőzött szervitorként éltek meg a vitézi világ alkonyát a XVIII. században, míg végül 1782-ben nemeslevelüket is bevonták, mert nemesi jogokkal nem éltek, s a címerszerző összel való kapcsolatukat sem tudták tisztázni. Ez azt jelenti, hogy a vágyott végcélnak tekintett nemesi életállapot eszmei velejáróit, az *ősök számontartását* vagy el sem sajátították, vagy – ami hihetőbb – az egzisztenciát biztosító végvári rendszer széthullása után e sajátos, valóban vérrel szerzett nemesség *gyakorlásának a módja, az életvitel* elvesztette értelmét, s ezzel lassan megszűnt az emlékezeti, szellemi kapocs is a katonáskodó őssökkel.

Ezzel szemben Tevelő István pályája láthatólag csöndesebb volt, kevésbé ívelt fölfelé, mégis történeti távlatban, a család későbbi történetét nézve stabilabbnak látszik. Úgy tűnik, a hátországi, szegényesebb kerületi főkapitányi struktúra több lábon álló sorsot biztosított a benne érvényesülőeknek, s ebből az életvitelből viszonylag zökkenőmentesen át- vagy vissza lehetett lépni a megyei struktúrába a XVIII. század elején. Ezt pontosan az az atyafisági-szervitori háló segítette, amely a végvári katonasághoz képest látszólag jobban meg is kötötte a Tevelő Istvánhoz hasonló kezét, valójában kollektív életgaranciát is jelentett. Ez a kör ugyanis túlnyúlt a katonai életet szervező főúri udvarokon, s amikor a katonai élet kora letűnt, önállósodott.

Másképp megfogalmazva: igaz, hogy a Dunántúlon a XVII. században a nagybirtok abszolút túlsúlyban volt, s a megye és a megyei nemesség nem volt független tényező. Az is biztos ugyanakkor, hogy a kerületi rendszeren belül – épp a részben önköltséges önszerveződés miatt – bizonyos helyi nemesi közösségek, pl. a Rábaköz, jelentős autonómiát élveztek. A szervitori körökön, katonai hálózatokon túlnyúló atyafisági kapcsolatrendszerek közös nevezője a csökkentett hatalmú, de mégiscsak státútmalkotó jogú politikai fórum, a vármegye volt. Ez a kölcsönösség és mobilitás rámutat arra, hogy a vármegye a XVI–XVII. században nem független intézmény ugyan, de jelentős és pótolhatatlan tényezője a politikai és társadalmi életnek. Amely család hosszú távon nem vett részt a megyei életben, elesett a fölemelkedés lehetőségétől. Mindazok a családok, amelyek ehhez valamelyest alkalmazkodni tudtak, vagy a nagyobb hasznat ígérő végvidéki struktúrából idejében át tudták menteni pozícióiknak legalább egy részét, a századfordulós „rendszerváltozásból” pótolható veszteséggel kerülhettek ki. Ennek hatalmas hordereje volt a társadalmilag heterogén, politikailag rendkívül tudatos vitézlő rendi tisztai középréteg sorsa szempontjából: míg a csodált pályájú vezetők alól hamarosan kicsúszott a talaj, a helyben maradó, időszak-

san viaszszoruló, „konzervatívabb” stratégiájú családok közül a határvédelmi rendszer fölbomlásával kialakult a XVIII. század híres megyei *bene possessionatus* politikus élcsapat. Szükség volt ehhez tehát az ósdi hadszervezetű és pénztelen, alávetett és az irodalomban máig többnyire lenézett megyére és kerületi generalátusokra: ezek mellőzött katonai köreiből nőtt ugyanis ki a régi-új elit, amelynek éppúgy katonáskodó, de kevésbé látványos pályafutású tagjai a hadszervezet struktúrájának, a szervitori rendszer katonai szervezetének széthullásával együtt nem buktak el, hanem „bevonultak” a vármegyébe.

VÁLOGATOTT FORRÁSOK

Családi levéltárak: németújvári Batthyány (Magyar Országos Levéltár), görögáli Battyányi (in Szily, Magyar Országos Lt.), Guary (Pannonhalmi Főapátsági Lt.), Tevelý (Somogy Megyei Lt.), Turos (in Guary, Pannonhalmi Főapátsági Lt.), Szily (Magyar Országos Lt.)
 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
 Kolta András és Benda Borbála adatbázisa: *Batthyány Ádám földesúri famíliája*. www.archivum.piar.hu/batthyany
 Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Dominkovits Péter: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16 – 17. században. Budapest é. n. [2005]. 511–529.
 Dominkovits Péter, Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. (1–2.) Századok 2010. 769–792., 1085–1120.
 Gecsényi Lajos: Elképzelések a Rábaköz önvédelmének megszervezésére a XVII. század közepén. Soproni Szemle 1991. 343–347.
 Molnár Antal: Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. 2005 193–204.
 Óze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népeségénél. Budapest 2006.
 Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 1996. 163–217.
 Payr Sándor: A dunántúli evang. Egyházkerület története. Budapest 1928.
 Szabó Péter: A végtisztesség. Budapest 1989.
 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981.
 Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest 1997.
 Szvitek Róbert József: Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. Doktori értekezés. Budapest 2008. Kézirat.
 Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest 1981.
 Végh Ferenc: A „szabad rend”. A XVII. századi katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. Hadtörténelmi Közlemények 2009. 443–457.